

بازتاب ترجمه شعر معاصر فارسی در جهان عرب

سمیه کاظمی نجف‌آبادی^{۱*}، محمد رحیمی خویگانی^۲

۱. استادیار زبان و ادبیات عربی، دانشگاه اصفهان

۲. استادیار زبان و ادبیات عربی، دانشگاه اصفهان

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۳/۰۶

دریافت: ۱۳۹۵/۰۷/۱۵

چکیده

در نیمه اول قرن بیستم با ترجمه ادب فارسی کهن، نخستین گام‌ها برای معرفی شعر و ادب فارسی به جهان عرب برداشته شد و در مدتی کوتاه، شعرهای شاعرانی بزرگ همچون فردوسی، مولوی، حافظ، سعدی، عطار، نظامی و خیام به عربی ترجمه و منتشر شد. از آن پس، مترجمان عربی به ترجمه ادبیات معاصر فارسی روی نهادند. با توجه به اینکه شناسایی روند ترجمه ادبیات فارسی در دوران معاصر، بیانگر چگونگی عملکرد مترجمان و نمایانگر چالش‌ها و راهکارهای موجود در ترجمه ادبیات فارسی معاصر برای حضور در عرصه جهانی است، در پژوهش حاضر به دنبال آن بوده‌ایم که با تکیه بر روش توصیفی، جریان ترجمه شعر معاصر فارسی به زبان عربی را کاوش و بررسی کنیم تا بدین ترتیب، بستر لازم برای برقراری ارتباط ادبی و فرهنگی بین دو زبان همچون سابق فراهم شود. یافته‌های این پژوهش، بیانگر آن است که شعر فارسی معاصر در سال ۱۳۲۹ش. با ترجمه دیوان پیام مشرق به‌همت عبدالوهاب عزام به جهان عرب راه یافت. از سال ۱۳۷۹ش. به بعد، روند ترجمه شعر سرعت گرفت و در سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۸ش. آثار بسیاری ترجمه و به جهان عرب عرضه شدند؛ البته وضعیت ترجمه شعر در سال‌های اخیر دچار ضعف و رکود شده است و این حوزه، توجه و تلاش دانشگاه‌ها، مراکز فرهنگی و مؤسسه‌های نشر آثار را می‌طلبد تا به حمایت از مترجمان همت‌گمارند و به ترجمه متون ادبی فارسی، بیشتر توجه کنند.

واژه‌های کلیدی: شعر معاصر فارسی، زبان عربی، ترجمه، جهان عرب.

۱. مقدمه

آغازین نشانه‌های معرفی ادبیات فارسی به جهان عرب را باید در نیمه اول قرن بیستم جست‌وجو کرد. در این هنگام، ودیع بن فارس البستانی رباعیات خیام را از انگلیسی به عربی ترجمه کرد و پس از آن، احمد رامی برای اولین بار، این اثر را از اصل فارسی به عربی برگرداند و در سال ۱۳۰۳ ش. / ۱۹۲۴ م. چاپ کرد. هشت سال بعد، عبدالوهاب عزام، استاد دانشگاه مصر، شاهنامه فردوسی را که در قرن هفتم هجری قمری به همت ابوالفتح البنداری ترجمه شده بود، تصحیح کرد و با مقدمه‌ای نزدیک به صد صفحه، تحت عنوان *الشاهنامه: ملحمة الفرس الكبرى* به زیور طبع آراست. زین پس، توجه جامعه ادبی مصر و جهان عرب به آثار ارزشمند ادبیات فارسی کهن جلب شد (السعيد جمال الدين، ۲۰۰۸ م: ۱۳۱-۱۳۲).

هم‌زمان با بنیان‌گذاری کرسی زبان فارسی در دانشگاه عین شمس مصر به همت عبدالوهاب عزام و زیر نظر و حمایت طه حسین، روند ترجمه شاهکارهای ادبیات کلاسیک ایران سرعت گرفت و دانشجویان و فارغ‌التحصیلان دانشگاه به ترجمه آثار نغز فارسی همت گماشتند؛ بدین ترتیب در نخستین گام‌ها مصر گوی سبقت را در حوزه شناساندن آثار فاخر ادبیات فارسی کهن ربود؛ ولی پس از آن، تلاش‌هایی جسته‌وگریخته در این زمینه، در دیگر کشورهای عربی صورت گرفت.

قدمت صنعت چاپ و نشر در مصر و سابقه درازمدت آن در حوزه‌های علمی و فرهنگی، یکی از عوامل مؤثر در پیشرفت و گسترش ترجمه شاهکارهای ادب فارسی در این کشور به‌شمار می‌رود (بکار، ۲۰۰۰ م: ۳۳). شاید مهم‌ترین عامل در این زمینه را بتوان در دانشگاه عین شمس قاهره و دیگر دانشگاه‌های مصر جست‌وجو کرد که ترجمه آثار ادبی را جزئی جدایی‌ناپذیر از پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و رساله‌های دکتری رشته زبان و ادب فارسی قرار داد تا بدین وسیله، کتابخانه‌های خود را غنا بخشد.

دیوان منوچهری، شیرین و خسرو سروده امیرخسرو دهلوی، مثنوی‌های حکیم سنایی، منطق‌الطیر و الهی‌نامه و مصیبت‌نامه عطار نیشابوری، هفت پیکر و مخزن‌الاسرار نظامی، گلستان

و بوستان و غزلیات سعدی، دیوان حافظ، ترجمه کامل مثنوی معنوی به نظم و نثر و ترجمه گزیده‌ای از دیوان «شمس تبریزی اثر مولانا جلال‌الدین بلخی، و یوسف و زلیخا و سلمان و ایسال عبدالرحمان جامی، نمونه‌هایی بارز از شاهکارهای ادب فارسی هستند که راه نفوذ به زبان عربی را به یاری مترجمانی برجسته همچون عبدالوهاب عزام، ابراهیم امین الشورابی، محمد نورالدین عبدالمنعم، عبدالعزیز مصطفی بقوش، علی عباس زلیخه، سمیر مالطی، محمد الفراتی، جبرائیل بن یوسف المخلع، محمد موسی هنداوی، محمد علاء‌الدین منصور، ابراهیم الدسوقی شتا، یوسف عبدالفتاح فرج، بدیع محمد جمعه، محمد محمد یونس، محمد السعید جمال‌الدین، محمد عبدالسلام کفافی، ملکه علی الترمکی و یوسف عبدالفتاح فرج هموار یافتند. شایان ذکر است که سروده‌های برخی شاعران ادبیات کلاسیک ایران به‌طور کامل و یا به‌شکل گزیده، بارها به‌همت مترجمان به عربی برگردان شده است؛ مانند حافظ، سعدی و مولوی که نام‌هایشان نه‌تنها در جهان عرب، بلکه در ادبیات جهان نیز درخشیده است. در پی مطالعه مقاله‌ای با عنوان «درنگی در آثار و منابع مولوی‌پژوهی در جهان عرب»، تألیف نرگس گنجی و فاطمه اشراقی که در آن، ترجمه‌های متعدد از آثار و سروده‌های مولانا جلال‌الدین محمد بلخی در جهان عرب بررسی شده است، می‌توان به اهمیت جایگاه شاعران بزرگ زبان فارسی نزد ادیبان و ادب‌دوستان عربی‌زبان پی برد.

البته همان‌گونه که گفتیم، خیام را باید نخستین و پرآوازه‌ترین شاعر فارسی در جهان عرب دانست؛ زیرا رباعیات وی بیش از اشعار شاعران دیگر، توجه مترجمان عربی‌زبان را به خود جلب کرده است. یوسف حسین بکار در کتاب *الترجمات العربیة لرباعیات النخیام* تا سال ۱۳۶۷ش. / ۱۹۸۸م. تعداد ۵۵ ترجمه عربی از رباعیات خیام را ذکر کرده است (بکار، ۱۹۸۸م: ۴۱).

شهرت جهانی ادبیات کلاسیک ایران، ادب‌دوستان و جویندگان حکمت و دانش در جهان عرب را به ترجمه آثار ادبیات فارسی معاصر نیز متمایل کرد و اقداماتی در این راستا صورت گرفت. برای شناسایی چگونگی عملکرد مترجمان در معرفی ادبیات معاصر فارسی به جهان عرب و همچنین جهت ارزیابی میزان اقبال عربی‌زبانان به ادب معاصر باید با آثاری آشنا شد

که تاکنون ترجمه و به زیور طبع آراسته شده‌اند؛ بر این اساس در پژوهش حاضر کوشیده‌ایم جریان ترجمه شعر فارسی معاصر را با تکیه بر روش توصیفی و با در نظر گرفتن سیر زمانی و مکانی آثار بررسی و واکاوی کنیم؛ به آن امید که در پی انجام‌شدن چنین پژوهش‌هایی مسئله بررسی چالش‌ها و راهکارهای جهانی شدن ادبیات معاصر فارسی از طریق ترجمه، بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد. در باب اهمیت پژوهش پیش‌روی، این نکته را نیز باید افزود که با شناخت روند ترجمه ادبیات معاصر فارسی می‌توان زمینه را برای تعامل ادب‌پژوهان دو زبان فراهم کرد.

در این پژوهش، به دنبال یافتن پاسخی برای سؤال‌های زیر هستیم:

- الف) شعر معاصر فارسی در جهان عرب به چه جایگاهی دست یافته و تاکنون از رهگذر ترجمه، چه تلاش‌هایی برای معرفی آن در جهان عرب صورت گرفته است؟
- ب) مترجمان و مؤسسه‌های انتشاراتی پیشگام در این حوزه، کدام‌اند؟
- ج) کدام یک از شاعران معاصر بیش از دیگران در جهان عرب مورد استقبال قرار گرفته‌اند؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره موضوع پژوهش حاضر، نسرین هانی الدهنی در جلد اول از کتاب *استقبال الأدب الفارسی المعاصر فی الوطن العربی*، فصلی با عنوان «استقبال الشعر الفارسی المعاصر فی الوطن العربی» را به بررسی و نقد برخی ترجمه‌های شعر فارسی معاصر اختصاص داده است. وی در آغاز این فصل، روند ترجمه ادبیات معاصر فارسی تا سال ۱۳۸۶ش. را به صورتی گذرا ذکر کرده است که با وجود اهمیت آن، با توجه به محدودیت زمانی و به دلایل دیگر، تصویری جامع و دقیق از روند تاریخی ترجمه شعر فارسی معاصر به عربی به دست نمی‌دهد.

در برخی پژوهش‌ها نیز به صورتی جسته‌وگریخته، نخستین تلاش‌ها در این حوزه ذکر شده است؛ مانند مقاله‌ای با عنوان «قرن و ربع قرن من الترجمة عن الفارسیة» که محمد السعید جمال‌الدین آن را در سال ۱۳۸۷ش. / ۲۰۰۸م. در شماره اول از مجله *اواصر* چاپ کرد؛ ولی در

هیچ پژوهشی سیر ترجمه شعر فارسی معاصر به عربی در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۹۳ش. به صورت عمیق بررسی نشده است.

۳. ترجمه شعر فارسی معاصر به عربی

در این بخش، بحث را ذیل این عنوان‌ها پی می‌گیریم:

۳-۱. مصر، پیشتاز ترجمه

شعر معاصر فارسی از دهه پنجاه قرن بیستم، مورد توجه مترجمان عربی‌زبان قرار گرفت و نخستین تلاش‌ها در این زمینه در سال ۱۳۲۹ش. / ۱۹۵۰م. با ترجمه دیوان شعری از علامه محمد اقبال لاهوری آغاز شد. عبدالوهاب عزام، استاد زبان‌های شرقی دانشگاه الازهر، دیوان پیام مشرق محمد اقبال را که در پاسخ به دیوان غربی گوته سروده شده بود، با عنوان بیام مشرق / رسالة الشرق به عربی ترجمه کرد. انتشارات مجلس اقبال کراچی برای اولین بار، این مجموعه را در ۱۷۱ صفحه به چاپ رساند.

عزام، نخستین فردی بود که جهان عرب را با محمد اقبال و اشعار و افکارش آشنا کرد؛ همچنین وی به‌عنوان پیشگام پژوهش‌های فارسی در مصر، خدماتی ارزنده را در زمینه ترجمه آثار برجسته ادبیات فارسی کلاسیک و معاصر عرضه کرد؛ به‌گونه‌ای که به طلایه‌دار گسترش ارتباطات ادبی و فرهنگی بین ایران و جهان عرب شهرت یافت (<http://iranarab.com>=۵۴۳).

عباس محمود عقاد وی را از سفیران ادب و فرهنگ برشمرده و طه حسین نیز او را پیشگام نسلی از دانشمندان عرب دانسته است که به زبان‌های شرقی اهتمام و توجه فراوان داشتند (بکار، ۲۰۰۰م: ۴۶-۴۷). دلیل گرایش عزام به اشعار و افکار محمد اقبال، برقراری برادری اسلامی و تحکیم روابط بین امت عربی و جهان اسلام بود (الدهنی، ۲۰۰۸م: ۱/۵۲).

چند سال بعد، یعنی در سال ۱۳۳۴ش. / ۱۹۵۵م. بار دیگر، عزام کوشید جهان عرب را با اثری دیگر از اقبال آشنا کند و بدین منظور، دو منظومه اسرار خودی و رموز بیخودی وی را

که در زمینه تحقیق یافتن کمالات فردی و اجتماعی پدید آمده و فلسفه فکری اقبال در آن‌ها تجلی یافته است، با عنوان *دیوان الأسرار و الرموز* از فارسی به عربی منظوم ترجمه کرد. انتشارات مؤسسه الهنداوی للتعليم و الثقافة، این اثر ۱۲۸ صفحه‌ای را در سال ۱۳۹۱ ش. / ۲۰۱۲ م. در قاهره منتشر کرد.

تلاش در حوزه ترجمه شعر معاصر فارسی در مصر، چند سالی متوقف شد و سپس در سال ۱۳۴۴ ش. / ۱۹۶۵ م. محمد غنیمی هلال، گزیده‌ای از اشعار مشهورترین شاعران ادبیات فارسی کهن را در قالب کتابی به نام *مختارات من الشعر الفارسی* به عربی ترجمه کرد. این اثر از سوی انتشارات الدار القومیة مصر در ۴۹۶ صفحه به زیور طبع آراسته شد. در انتهای کتاب، ترجمه پنج شعر از محمد تقی بهار و نیز پنج شعر از رشید یاسمی به عنوان دو شاعر معاصر آمده است. چند سال بعد، در سال ۱۳۴۹ ش. / ۱۹۷۰ م. بدیع محمد جمعه در بخشی از رساله دکتری خود با عنوان *بروین اعتصامی، عصرها، بیئتها* (عصر و محیط اجتماعی پروین اعتصامی) که آن را در دانشگاه عین شمس قاهره به رشته تحریر درآورد، ضمن بررسی زندگی پروین اعتصامی و ویژگی‌های شعری وی دیوان این شاعر را نیز ترجمه کرد.

در سال ۱۳۵۳ ش. / ۱۹۷۴ م. انتشارات مکتبه الشروق الدولیة ترجمه کتاب *جاویدنامه*، اثر محمد اقبال لاهوری را تحت عنوان *رساله الخلود* در ۴۵۵ صفحه به بازار عرضه کرد. *جاویدنامه* مجموعه‌ای از سروده‌های اقبال با موضوع سفر روحانی وی همراه جلال‌الدین رومی به کره‌های آسمانی و گفت‌وگو با شخصیت‌های تاریخی است که محمد السعید جمال‌الدین، استاد ادبیات فارسی در دانشکده ادبیات دانشگاه عین شمس مصر، آن را به نثر عربی برگرداند. پس از گذشت بیش از ده سال، فردوس موسی موسی در سال ۱۳۶۶ ش. / ۱۹۸۷ م. در دانشگاه عین شمس قاهره، دیوان رشید یاسمی را در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان *رشید یاسمی و الدعوة إلى التجديد فی الشعر الفارسی الحديث مع ترجمه دیوانه إلى العربیة* (رشید یاسمی و تحول در شعر معاصر فارسی) به عربی ترجمه کرد (الدهنی، ۲۰۰۸ م: ۱/ ۲۶۵). موضوع این رساله، بررسی زندگی رشید یاسمی و سبک شعری وی همراه روند تحول

شعر معاصر فارسی است؛ ولی براساس سیاست‌های دانشگاه‌های مصر در رشته زبان و ادبیات فارسی، بخشی از رساله به ترجمه دیوان شاعر اختصاص یافت.

محمد اللوزی، استاد دانشگاه محمد الخامس رباط، ده سال پس از تألیف این رساله، یعنی در سال ۱۳۷۶ ش. / ۱۹۹۷ م. کتاب *مصباح اللذات: الشعر الفارسی المعاصر* را با همکاری مؤسسه انتشاراتی الهیئة العامة لقصور الثقافة قاهره منتشر کرد. این کتاب نود صفحه‌ای شامل ترجمه ۲۴ شعر از شش شاعر فارسی معاصر، یعنی نیما یوشیج، احمد شاملو، نادر نادرپور، سیاوش کسرای، سهراب سپهری و فروغ فرخزاد است. پانزده شعر از این مجموعه به فروغ فرخزاد اختصاص دارد.

یک سال پس از آن، طارق محمد محمود احمد در دانشگاه عین شمس قاهره، پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان *بنیة القصیده فی شعر نادر نادرپور: دراسة بنیویة* را به بررسی ساختار و ویژگی‌های شعر نادر نادرپور و ابعاد مختلف تحول و تجدید در آن اختصاص داد. وی در بخشی از رساله نیز دیوان شعر نادر نادرپور را ترجمه کرده است (الدهنی، ۲۰۰۸ م: ۸۱). (۸۸)

یوسف عبدالفتاح، عبداللطیف عبدالحلیم و علاء منصور در سال ۱۳۸۰ ش. / ۲۰۰۱ م. کتابی در زمینه شعر ایران معاصر با عنوان *الشعر الإیرانی الحدیث: دراسة و مختارات* را در ۱۱۷ صفحه به رشته تحریر درآوردند که در قاهره از سوی دار زویل للنشر روانه بازار شد.

در سال ۱۳۸۳ ش. / ۲۰۰۴ م. محمد علاء‌الدین منصور، استاد زبان‌های شرقی دانشگاه قاهره زیر نظر جابر عصفور، دیوان امام خمینی (ره) را با عنوان *دیوان الإمام الخمینی و در سه بخش غزل، رباعی و قصیده ترجمه کرد و سپس این اثر از سوی انتشارات المجلس الأعلى للثقافة، ضمن المشروع القومي للترجمة (طرح ملی ترجمه) در ۲۷۰ صفحه در مصر چاپ شد. مترجم در مقدمه دیوان درباره زندگی امام خمینی (ره)، آثار ایشان، و ویژگی‌های شعری و اصطلاحات عرفانی در دیوان امام سخن گفته است (الامام الخمینی، ۲۰۰۴ م: مقدمه).*

یک سال بعد، یعنی در سال ۱۳۸۴ ش. / ۲۰۰۵ م. همو بار دیگر با همکاری جابر عصفور، کتاب *دیدار با شاعران*، اثر علی‌اکبر دلفی را به نثر عربی ترجمه کرد و بار دیگر انتشارات

المجلس الأعلى للثقافة، اثر وی را در ۱۷۱ صفحه به چاپ رساند. در این کتاب، نمونه‌هایی از شعر فارسی در دوره پهلوی تا انقلاب اسلامی گردآوری شده و گزیده اشعار شاعرانی همچون مهدی اخوان ثالث، عبدالعلی ادیب برومند، امیری فیروزکوهی، سیمین بهبهانی، فریدون توللی، ابوالقاسم حالت، پرویز ناتل خانلری، مهدی سهیلی، احمد شاملو، محمدحسین شهبازی، سیاوش کسرایی، مشفق کاشانی، فریدون مشیری، معینی کرمانشاهی، مهرداد اوستا، جلال‌الدین همایی و برخی دیگر از سرایندگان ادب فارسی مورد توجه قرار گرفته است. مترجم در مقدمه این کتاب درباره ظهور شعر نیمایی و نمود آن در آثار شاعرانی همچون شاملو، اخوان ثالث و فرخزاد به صورتی گذرا سخن گفته است (دلفی، ۲۰۰۵م).

در همین سال، محمد علاء‌الدین کتاب گنج سخن، اثر ذبیح‌الله صفا را که منتخبی از اشعار شاعران پارسی‌گوی از دوره رودکی تا زمان ملک‌الشعراى بهار است، با عنوان *کنز الشعر* ترجمه کرد. این اثر در قاهره از سوی مرکز القومی للترجمه به زیور طبع آراسته شد.

محمد علاء‌الدین از مترجمان پرتلاش درحوزه ترجمه ادبیات فارسی معاصر به‌شمار می‌رود. وی با همکاری محمود سلامه علاوی، استاد زبان‌های شرقی دانشگاه قاهره، اشعار شفیعى کدکنی را در قالب کتابی به نام *شعر شفیعى کدکنى* ترجمه کرد و ترجمه او از سوی دار الکتب المصریه در قاهره منتشر شد. این اثر که ویژگی‌های عصر شفیعى کدکنى، زندگی وی و آرای ناقدان درباره شعر این شاعر معاصر را دربر می‌گیرد، در دو بخش نگاشته شده و نگارش هر بخش از آن را یکی از مؤلفان برعهده گرفته است؛ همچنین در این اثر، گزیده‌ای از اشعار این شاعر بررسی و تحلیل شده است (شفیعى کدکنى، بی‌تا).

کتاب *شعر امروز*، تألیف ساعد باقری و محمدرضا محمدی که محمد علاء‌الدین منصور آن را با عنوان *الشعر الفارسی المعاصر* به عربی ترجمه کرد، در همین سال با همکاری المشروع القومی للترجمه در قاهره، در ۳۷۹ صفحه چاپ شد. در این کتاب، گزیده‌ای از اشعار شاعران انقلاب آمده است.

ترجمه شعر معاصر در سال ۱۳۸۴ش. رونق و درخشش خاص یافت. انتشارات المجلس الأعلى للثقافة قاهره نیز در همین سال، کتاب *فن الرباعی: مختارات من الرباعیات الفارسیه* را

که گزیده‌ای از رباعی‌های شاعران فارسی‌زبان قدیم و معاصر است و کتاب *مختارات من الشعر الفارسی الحدیث* را که گزیده‌ای از شعر فارسی معاصر است، با ترجمه محمد نورالدین عبدالمنعم چاپ کرد. انتشارات مرکز القومی للترجمه در سال ۱۳۸۸ ش. / ۲۰۰۹ م. این کتاب را بار دیگر در ۳۴۵ صفحه چاپ کرد. عبدالمنعم در مقدمه اثر، درباره نحوه انتخاب اشعار، دلیل ترجمه این اثر و نیز تاریخ شعر معاصر ایران و مراحل تحول و تجدید آن سخن گفته است (۲۰۰۹ م: مقدمه).

محمد نورالدین عبدالمنعم در سال ۱۳۸۷ ش. / ۲۰۰۸ م. نیز گزیده‌ای از اشعار فارسی قدیم و معاصر را در کتابی با عنوان *آخر جرعه فی هذه الكأس و قصائد أخرى من بستان الشعر الفارسی* ترجمه کرد و انتشارات *الهيئة العامة لقصور الثقافة*، این ترجمه را در ۱۳۳ صفحه به چاپ رساند. همو در سال ۱۳۸۹ ش. / ۲۰۱۰ م. منتخبی از اشعار فروغ فرخ‌زاد را با عنوان *مختارات من أشعار الشاعرة الإيرانية فروغ فرخ‌زاد* در ۲۹۸ صفحه و با همکاری مرکز القومی للترجمه مصر ترجمه و چاپ کرد. این اثر، گزیده‌ای از پنج دفتر شعر فروغ به نام‌های «اسیر»، «دیوار»، «عصیان»، «تولد دیگر» و «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» است.

از بین مجله‌های عربی نیز صفحاتی از مجله مصری شعر در سال ۱۳۹۳ ش. / ۲۰۱۴ م. به شعر معاصر فارسی اختصاص یافت و موسی بیدج تحت عنوان «تحت سماء اللقالق»، اشعاری از یدالله مفتون امینی، محمد زهری، یدالله رؤیایی، بیژن نجدی، محمدعلی بهمنی، ضیاءالدین ترابی، کیومرث منشی‌زاده، عمران صلاحی و م. مؤید را در این اثر ترجمه کرد (الدستور، ۳۰/ماید/۲۰۱۴ ل).

در میان آثاری که پژوهشگران عرب در زمینه ادبیات فارسی معاصر تألیف کرده‌اند، شواهد بسیاری از ترجمه اشعار شاعران معاصر نیز دیده می‌شود؛ مانند کتاب *الشعر الفارسی الحدیث*، اثر ابراهیم الدسوقی شتا، استاد بخش زبان‌های شرقی دانشگاه قاهره که در آن، تاریخ تحول شعر فارسی بررسی و نمونه‌هایی از اشعار شاعران سهم در این تحول به خوانندگان عربی‌زبان پیشکش شده است. در سال ۱۳۶۱ ش. / ۱۹۸۲ م. انتشارات *الهيئة المصرية العامة للكتاب*، این اثر را در قاهره، در ۳۲۴ صفحه چاپ کرد.

کتاب *من قضایا الشعر الفارسی الحدیث فی النصف الأول من القرن العشرين*، اثر بدیع محمد جمعه نیز نمونه‌ای دیگر در این زمینه است. علاوه بر آثاری که نام بردیم، تاکنون پژوهش‌های بسیاری در قالب کتاب، رساله/ پایان‌نامه و مقاله در این حوزه نگاشته شده و در آن‌ها به منظور بررسی سبک و ویژگی‌های شعری شاعران معاصر، به ترجمه شعرهای ایشان به زبان عربی استناد شده است.

۳-۲. شعر فارسی در لبنان

در سال ۱۳۴۰ش. / ۱۹۶۱م. بعد از گذشت نزدیک ده سال از نخستین تلاش‌ها در زمینه ترجمه شعر معاصر در مصر، چهار رباعی از حسین قدسی نخعی در *مجلة الدراسات الأدبية* لبنان (ش ۱. س ۳) به همت مصطفی جواد، مهدی جاسم و صالح الجعفری ترجمه شد. دو سال بعد، ترجمه شعری از ناظرزاده کرمانی با عنوان «السحاب» در همان مجله انتشار یافت (الدهنی، ۲۰۰۸م: ۱/ ۸۷).

پس از آن، شعر معاصر فارسی تا مدتی مغفول واقع شد و سپس در سال ۱۳۸۰ش. / ۲۰۰۱م. دلال عباس در صفحه فرهنگی *روزنامه السفیر*، در چند شماره پیاپی، اشعاری از چهار شاعر ایرانی معاصر را چاپ کرد: ترجمه شعری از احمد شاملو با عنوان «ما فائدة أن يكون الإنسان ظل غيمة» در شماره ۸۸۵۳؛ ترجمه شعر «من مسلمانم» از سهراب سپهری با عنوان «أنا مسلم» ضمن مقاله «سهراب سپهری: الشاعر الرسام الذي جمع العرفان إلى الهايكو» در شماره ۸۹۲۵؛ ترجمه اشعاری از نیما یوشیج در مقاله‌ای با عنوان «رائد الشعر الإيراني الحديث» در شماره ۸۸۷۰؛ ترجمه اشعاری از خسرو گل‌سرخی با عنوان «دما يتناثر على ثلج الشتاء» در شماره ۸۹۷۳ (همان: ۱/ ۶۹).

چند سال بعد، یعنی در سال ۱۳۸۷ش. / ۲۰۰۸م. موسی بیدج، شاعر، نویسنده و مترجم فارسی‌زبان، گزیده اشعار قیصر امین‌پور را که منتخبی از مجموعه گل‌ها همه آفتابگردان‌اند، آینه‌های ناگهان، تنفس صبح، در کوچه آفتاب و دستور زبان عشق بود، با عنوان *ثلاثاء الفواصل الحارقة* (سه‌شنبه فاصله‌های سوخته) به عربی ترجمه کرد. این مجموعه یک‌صد صفحه‌ای در

بیروت از سوی مؤسسه انتشاراتی مرکز الحضارة لتنمية الفكر الإسلامي در ۱۳۶ صفحه و در مجموعه الفكر الإيراني المعاصر چاپ شد (www.magiran.com).

همو چند مجموعه شعری دیگر را با همکاری مرکز الحضارة لتنمية الفكر الإسلامي منتشر کرد؛ از جمله ترجمه گزیده‌ای از اشعار طاهره صفارزاده با عنوان «رحله عاشقانه» در ۱۵۶ صفحه، مجموعه قصائد بتوقیت بیروت از علی‌رضا قزوه در ۱۳۶ صفحه و دیوان شعری از خود مترجم با عنوان «أجنحة للهبوط به زبان عربی در ۱۷۵ صفحه. این مترجم در سال ۱۳۸۸ ش. / ۲۰۰۹ م. نیز ترجمه گزیده‌ای از اشعار عرفان نظراهارای را در شماره ۶۶ از مجله الدراسات الأدبية چاپ کرد (beirut.icro.ir/index.aspx?siteid===).

در سال ۱۳۹۰ ش. انتشارات دار الغاؤون، گزیده‌ای از اشعار شاعر ایرانی، گروس عبدالملکیان را که موسی بیدج با عنوان السطور تغیر أماكنها فی الظلام به عربی برگردانده بود، به زیور طبع آراست. با توجه به همکاری درخور توجه بیدج با مؤسسه‌های انتشاراتی لبنان به نظر می‌رسد این مؤسسه‌ها بیش از مترجمان لبنانی در زمینه نشر شعر معاصر فارسی فعالیت کرده‌اند.

۳-۳. شعر فارسی در سوریه

تدریس زبان فارسی در سوریه به‌طور رسمی از سال ۱۳۵۴-۱۳۵۵ ش. در دانشگاه دمشق با تلاش دکتر جواد مشکور آغاز شد و روند اهمیت آن تا امروز، تحت تأثیر وضعیت سیاسی و فرهنگی، همواره تغییر کرده است (همان).

گذشته از تدریس زبان فارسی، نخستین نشانه‌های توجه به ترجمه شعر معاصر فارسی را باید در سال ۱۳۷۳ ش. / ۱۹۹۴ م. یعنی زمانی جست‌وجو کرد که محمد اللوزی در مقاله‌ای در مجله الآداب الأجنبيه دمشق (س ۲۰. ش ۷۷-۷۸) دو شعر «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» و «هدیه» از فروغ فرخزاد را ترجمه کرد (الدهنی، ۲۰۰۸ م: ۲ / ۳۰۰).

در سال ۱۳۷۹ ش. / ۲۰۰۰ م. گزیده‌ای از اشعار فروغ فرخزاد با عنوان عمّانی بنیید الأمواج (ترجمه‌ای از مصراع «مرا بشوی با شراب موج‌ها») ترجمه و به جهان عرب معرفی شد. این

مجموعه شعری را ناطق عزیز و احمد عبدالحسین ترجمه کردند و انتشارات اتحاد الکتاب العرب دمشق در ۱۲۵ صفحه منتشر کرد. این کتاب با مقدمه‌ای از مترجمان اثر و نقدی بر شعر فروغزاد عبدالعلی دستغیب آغاز می‌شود و با ترجمه گزیده‌ای از نامه‌های شاعر به ابراهیم گلستان پایان می‌یابد. مترجمان در مقدمه اثر، ضمن ذکر ویژگی‌های شعری فروغ فرخزاد، دلیل انتخاب شعر وی را آشنا کردن خواننده عربی‌زبان با گوشه‌ای از ادبیات معاصر فارسی بیان کرده‌اند (فرخزاد، ۲۰۰۰م: ۹).

یک سال بعد، یعنی در سال ۱۳۸۰ش./ ۲۰۰۱م. ندی حسون، استاد زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه دمشق، مجموعه‌ای از اشعار حسین اسرافیلی را تحت عنوان *الطوفان الأخير* (آخرین طوفان) چاپ کرد. این مجموعه از سوی اتحاد الکتاب العرب دمشق در ۹۶ صفحه منتشر شد.

در سال ۱۳۸۲ش./ ۲۰۰۳م. غسان حمدان گزیده‌ای از اشعار فروغ فرخزاد را که برگرفته از دو دفتر اخیر وی، یعنی «تولد دیگر» و «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» است، با عنوان *وحده الصوت بیقی* ترجمه کرد و این اثر از سوی انتشارات دار المدی در ۱۵۰ صفحه در دمشق چاپ شد (<http://www.neelwafurat.com>).

نام کتاب، ترجمه یکی از اشعار فروغ است با عنوان «تنها صداست که می‌ماند». در همین سال، این مترجم، ترجمه شعر «پرنده مردنی است» از فروغ فرخزاد را با عنوان «قافیه نجوم مستنقعات اللیل» ضمن مقاله‌ای در *مجله المدی* (س ۱۱، ش ۴۰) چاپ کرد؛ همچنین در شماره بعدی از *مجله المدی*، ترجمه شعر «اهل کاشانم» از سهراب سپهری را با عنوان «شاعر من اهل کاشان» منتشر کرد (الدینی، ۲۰۰۸م: ۲/ ۲۹۸).

غسان حمدان یکی از مترجمان پرتلاش در این حوزه است. وی در سال ۱۳۸۶ش./ ۲۰۰۷م. با همکاری وزارت فرهنگ دمشق، گزیده‌ای از هشت کتاب سهراب سپهری را با عنوان *المسافر و قصائد أخرى: مختارات للشاعر الإيراني، سهراب سپهری*، ذیل مجموعه *أبعاد شرقیه* چاپ کرد. این اثر ۱۳۵ صفحه‌ای، حاوی ۳۱ سروده مهم از سهراب سپهری است و برخی

سروده‌های این دیوان را پیش از این، غسان حمدان و نیز بعضی شاعران دیگر به صورت مستقل ترجمه کرده بودند.

براساس گزارش مهر به نقل از روزنامه تشرین، در پی انتشار این کتاب، مصطفی علوش، نویسنده سوری در این زمینه نوشت:

کتاب‌های زیادی به ما معرفی می‌شود که از نظر زیبایی در سطح بسیار پایینی است؛ اما دیوان مسافر سهراب سپهری، این شاعر ایرانی، بسیار زیبا و درعین حال، حیرت‌آور است. هر سطر و بیتی از این کتاب، جلوه‌ای روح‌انگیز از زندگی را به ما می‌نمایاند که بسیار جدید است (<http://sohrabeghashang.blogfa.com>).

به گزارش ایسنا در همین سال، ترجمه دو مجموعه شعر شمس لنگرودی با عنوان ۵۳ ترانه عاشقانه و باغبان جهنم به همت مترجم عراقی، عبدالله طاهر برزنجانی به عربی چاپ شد. این مترجم پیش از این مجموعه، شعری از احمدرضا احمدی و نیز اشعاری پراکنده از احمد شاملو، فروغ فرخزاد و حافظ موسوی را ترجمه کرده بود (<http://www.tebyan.net>).

غسان حمدان در سال ۱۳۸۷ ش. / ۲۰۰۸ م. نیز گلچینی از اشعار احمد شاملو با عنوان *ما أزال* مشغولاً *بذلک العراب* (هنوز به فکر آن کلاغم) را به عربی ترجمه کرد. این مجموعه از سوی وزارت فرهنگ دمشق در ۲۲۱ صفحه انتشار یافت. این مترجم در سال ۱۳۸۸ ش. / ۲۰۰۹ م. نیز با همکاری انتشارات کیوان در دمشق، *دیوان امام خمینی* را ترجمه کرد و با عنوان *دیوان امام: أشعار الإمام الخمينی* در ۳۹۸ صفحه به زیور طبع آراست. غسان حمدان در مقدمه این اثر، رموز عرفانی و اصطلاحات شعری دیوان، وزن و سبک شعر امام خمینی (ره)، و میزان اثرپذیری ایشان از ادیبان و بزرگان پیشین را بررسی کرده است (الامام الخمينی، ۲۰۰۹ م: ۱-۱۳).

در همین سال، علیاء الدایه، استاد ادبیات معاصر در گروه زبان عربی دانشگاه حلب، دفتر شعر «عصیان»، سروده فروغ فرخزاد را با عنوان *تمرد* ترجمه کرد. این مجموعه در ۱۰۶ صفحه، همراه مقدمه‌ای شامل زندگینامه شاعر از جانب دار نون در حلب منتشر شد.

۳-۴. شعر فارسی در کویت

تدریس زبان فارسی در دانشگاه کویت، سابقه‌ای پنجاه‌ساله دارد و احمد الهنداوی، اولین استاد زبان فارسی این دانشگاه بوده است (<http://motaleaatfarhangi.persianblog.ir>). علاوه بر دانشگاه کویت، مؤسسه‌های انتشاراتی مانند مؤسسه جئزه عبدالعزیز سعود الباطین للإبداع الشعری، دار سعاد الصباح، و انتشارات المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب در ترویج و نشر زبان و ادب فارسی به صورتی چشمگیر کوشیده‌اند.

در زمینه نشر شعر معاصر فارسی، در سال ۱۳۷۹ ش. / ۲۰۰۰ م. سید ترابی با همکاری جمعی از فرهیختگان و ادب‌دوستان، گزیده‌ای از اشعار ۳۳ شاعر فارسی‌زبان از دوره‌های تاریخی مختلف را گردآوری کردند. عارف الزغلول این اثر را به نثر عربی برگرداند و مصطفی عکرمه و عبدالناصر الحمد این اثر را زیر نظر فیکتور الکک در کتاب *مختارات من الشعر الفارسی* به شعر درآوردند. این کتاب در ۴۱۶ صفحه از سوی مؤسسه جئزه عبدالعزیز سعود الباطین للإبداع الشعری در کویت منتشر شد.

در این اثر، بعد از شرحی مختصر درباره زندگی برخی شاعران معاصر همچون پروین اعتصامی، محمدتقی بهار، دهخدا، نیما یوشیج، فروغ فرخزاد، سهراب سپهری، مهدی حمیدی شیرازی، شهریار، مهدی اخوان ثالث، مهرداد اوستا، سیمین بهبهانی، فریدون مشیری، محمدرضا شفیعی کدکنی، علی موسوی گرمارودی، طاهره صفارزاده و محمدعلی معلم، گزیده‌ای از اشعارشان به عربی برگردانده شده و متن فارسی سروده‌ها نیز در قسمت پایانی کتاب آمده است.

در همین سال، دیوان اشعار پروین اعتصامی، بانوی بلندآوازه شعر و ادب فارسی با عنوان *ملاک الروح: دیوان الشاعرة الإيرانية المعاصرة بروین اعتصامی* (ملک جان) به کوشش حسین محفوظی موسوی و سمیر ارشدی، استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کویت به عربی برگردانده و در کویت از سوی مؤسسه انتشاراتی دار سعاد الصباح به زیور طبع آراسته شد.

محمد حسن خاکنند در مقدمه این اثر، پروین اعتصامی را ستاره‌ای درخشان در آسمان ادبیات زنان ایران به‌شمار آورده است (اعتصامی، ۲۰۰۰م: ۷-۹).

ملاک الروح، ترجمه‌ای از اشعار پروین اعتصامی به نثر عربی است که به دلیل برخوردارگی از مفاهیم اخلاقی و تربیتی در سی و یکمین دوره نمایشگاه بین‌المللی کتاب کویت با استقبال کم‌نظیر ادیبان و بازدیدکنندگان عربی‌زبان روبه‌رو شد و در چندین نمایشگاه کتاب در قاهره، تونس و کویت به‌معرض نمایش گذاشته شد و عنوان پرفروش‌ترین کتاب را به خود اختصاص داد (به نقل از خبرگزاری ایرنا: <http://arabic.irib.ir/news>).

در سال ۱۳۸۷ش. / ۲۰۰۸م. موسی بیدج کتاب شعر *امروز ایران* را با عنوان *مختارات من الشعر الإيرانية الحديث*، شامل گزیده‌ای از اشعار ۲۶ تن از شاعران ایران معاصر ترجمه و با همکاری انتشارات المجلس الوطني للثقافة و الفنون و الآداب در کویت چاپ کرد. در این کتاب که ذیل مجموعه *إبداعات عالمیه* در ۲۷۴ صفحه منتشر شد، اشعاری از نیما یوشیج، احمد شاملو، هوشنگ ابتهاج، مهدی اخوان ثالث، سهراب سپهری، منوچهر آتشی، محمود مشرف آزاد تهرانی، فروغ فرخزاد، طاهره صفارزاده، محمدرضا شفیعی کدکنی، بیژن جلالی، احمدرضا احمدی، ضیاء موحد، ناهید یوسفی، فاطمه راکعی، تیمور ترنج، حسن حسینی، موسی بیدج، فرشته ساری، قیصر امین‌پور، یوسف‌علی میرشکاک، سلمان هراتی، سهیل محمودی، مصطفی علی‌پور، علی‌رضا قزوه و سودابه امینی آمده است (مجموعه *من الشعراء الإيرانية*، ۲۰۰۸م).

یک سال بعد، یعنی در سال ۱۳۸۸ش. / ۲۰۰۹م. نویسنده و پژوهشگر کویتی، خلیل علی حیدر گزیده‌ای از دفتر شعر «اسیر» از فروغ فرخزاد را با عنوان *الأسیره* ترجمه کرد. دکتر نرگس گنجی و زبیده علی اشکنانی ترجمه این اثر را ویرایش کردند و انتشارات المجلس الوطني للثقافة و الفنون و الآداب در کویت، آن را ذیل مجموعه *إبداعات عالمیه* در ۱۷۴ صفحه به چاپ رساند.

در سال ۱۳۹۲ش. / ۲۰۱۳م. موسی بیدج، مجموعه اشعار فروغ فرخزاد را در ۱۲۷ صفحه با عنوان *أعزف قلبی فی مزمار خشبی* به عربی ترجمه کرد. این مجموعه را سمیر ارشدی

ویراستاری و انتشارات دار سعاد الصباح در کویت منتشر کرد. در همین سال، زهراء حسین الموسوی، نویسنده، مترجم و ناقد کویتی، سه شعر از سهراب سپهری را در مجموعه‌ای با عنوان *وقع أقلام الماء* به عربی ترجمه کرد و انتشارات ذات السلاسل کویت، این اثر را در ۱۰۸ صفحه به زیور طبع آراست. مترجم در مقدمه کتاب، ضمن معرفی سبک شعر سهراب سپهری به مباحث نقدی مفیدی درباره شعر او پرداخته است.

۳-۵. شعر فارسی در مراکش، الجزایر و تونس

دانشگاه محمد الخامس در رباط، یکی از قدیمی‌ترین دانشگاه‌های مراکش (مغرب) است که در سال ۱۳۴۰ش. در نتیجه گسترش روابط علمی و فرهنگی بین ایران و مراکش، کرسی زبان فارسی را افتتاح کرد. محمد بن تاویت از پایه‌گذاران کرسی زبان و ادبیات فارسی در این دانشگاه بود (زبان و ادبیات فارسی در مغرب، بی‌تا).

محمد اللوزی از دیگر استادان برجسته این دانشگاه در رشته زبان فارسی است که در سال ۱۳۷۸ش. / ۱۹۹۹م. مجموعه‌ای از اشعار فروغ فرخزاد (شامل هفده شعر از دفترهای مختلف این شاعر) را تحت عنوان *تشرق الشمس* - که از عنوان شعر «به آفتاب، سلامی دوباره خواهم داد» گرفته شده است - به زبانی ساده ترجمه و با همکاری انتشارات آفریقا الشرق در مراکش چاپ کرد. ادريس بالمليح در دیباچه این مجموعه ۸۷ صفحه‌ای، ضمن بیان اهمیت ترجمه آثار ادبی فارسی به عربی و تقدیر از تلاش‌های محمد اللوزی، زمینه‌های اندیشه‌پردازی در شعر فروغ فرخزاد را نیز ذکر کرده است. پس از این مقدمه، مترجم گوشه‌ای از زندگی فروغ فرخزاد، تجربه شعری این بانوی شاعر را در هشت صفحه به مخاطب نشان داده است (فرخزاد، ۲۰۰۱م. الف: ۷-۲۵).

این مترجم، کتاب *ما وراء الكلمة: أنتولوجيا الشعر الفارسی المعاصر* را نیز به رشته تحریر درآورده و مؤسسه الدار البيضاء مراکش، این اثر را در سال ۱۳۸۰ش. / ۲۰۰۱م. چاپ کرده است. این کتاب، ترجمه گزیده‌ای از شعر برخی شاعران فارسی معاصر مانند نیما یوشیج،

احمد شاملو، سیاوش کسرایی، سهراب سپهری، یدالله رؤیایی و فروغ فرخزاد است و در مقدمه آن، مراحل تحول شعر فارسی و پیشگامان این حوزه ذکر شده‌اند (اللوژی، ۲۰۰۲م: مقدمه). در الجزایر و تونس نیز نشانه‌های ارزش‌دادن به زبان فارسی را می‌توان در همت برخی ناشران در نشر ترجمه آثار فارسی به عربی مشاهده کرد؛ مثلاً در سال ۱۳۹۰ش. / ۲۰۱۱م. مریم حیدری، گزیده‌ای از اشعار احمدرضا احمدی را تحت عنوان *طیور بلا أجنحه* به عربی ترجمه کرد و انتشارات جمعیه البیت للثقافة و الفنون در الجزایر، این اثر را به چاپ رساند (<http://isna.ir/fa/news/>). این مترجم در سال ۱۳۹۳ش. / ۲۰۱۴م. نیز گزیده‌ای از شعر معاصر فارسی را با عنوان *شموس الروح* به عربی ترجمه کرد و این اثر از سوی همان ناشر چاپ شد.

محمد الامین، مترجم و شاعر عراقی مقیم هلند نیز تاکنون گزیده‌ای از اشعار امام خمینی (*لفرقه عن الورد، ینحب البلب و یعیط*)، سهراب سپهری (*وقع خطی أقلام الماء و اشعار دیگر*)، سید علی موسوی‌گرمارودی، صادق رحمانی، احمدرضا احمدی، سلمان هراتی و بیژن جلالی را به عربی ترجمه کرده است؛ همچنین با همکاری خالد النجار، مترجم و شاعر تونسی، مجموعه‌ای از اشعار هادی سعیدی کیاسری، سهراب سپهری، فروغ فرخزاد و صادق رحمانی را به عربی ترجمه کرده و این اثر از سوی دار التوباد در تونس منتشر شده است (خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)، ۱۳۸۷/۱۲/۳).

در برخی سایت‌ها می‌توان کم‌وبیش، ترجمه برخی اشعار فارسی معاصر به عربی را ملاحظه کرد؛ مانند ترجمه اشعاری از فریدون مشیری و گروس عبدالملکیان به همت احمد موسی، استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شعیب الدکالی؛ ترجمه اشعاری از سهیل محمودی و تیمور ترنج به کوشش محمد الامین؛ ترجمه شعری از حمید مصدق به همت عایده بدر؛ ترجمه اشعاری از شاملو و سپهری به کوشش ماجد الحیدر؛ ترجمه شعر «صدای پای آب» سهراب سپهری به همت هاتف الجنابی، شاعر عراقی.

۳-۶. ترجمه شعر فارسی به عربی در ایران

بررسی‌ها نشان می‌دهد برخلاف انتظار، کوشش مترجمان فارسی‌زبان و مؤسسه‌های ترجمه و نشر در ایران به‌منظور معرفی شعر فارسی معاصر به جهان عرب، به مواردی انگشت‌شمار محدود می‌شود؛ مانند کتاب *نشید غایب النخیل: مختارات من الشعر الإيراني الحديث* که گزیده‌ای از اشعار ۷۳ شاعر دفاع مقدس است. موسی بیدج گردآوری و ترجمه این شعرها را برعهده داشته و در سال ۱۳۸۱ش. / ۲۰۰۲م. انتشارات نذیر این اثر را در تهران و در ۱۹۲ صفحه چاپ کرده است. از این مجموعه، دو سال بعد در هشتمین دوره کتاب سال دفاع مقدس تقدیر ویژه به‌عمل آمد (<http://www.farsnews.com>).

به‌یقین، گوشه‌ای از اهمیت کار مترجم از این جهت است که ثمره تلاش وی تجلیگاه ادیبان و آثاری خواهد بود که چه‌بسا برای ملت خود نامأنوس و ناشناخته باشند؛ همان‌گونه که بیدج کوشیده است در مجموعه‌ای همچون *نشید غایب النخیل*، این تعداد از شاعران معاصر را به عربی‌زبانان معرفی کند که نام برخی از آنان حتی برای فارسی‌زبانان، ناآشناست.

فرزاد اسدی نیز در سال ۱۳۸۲ش. / ۲۰۰۳م. گزیده‌ای از شعر ایران معاصر را که انجمن شاعران ایران تهیه و تنظیم کرده بود، با عنوان *مختارات من الشعر الإيراني المعاصر* در ۲۳۳ صفحه در تهران و با همکاری انتشارات انجمن شاعران ایران چاپ کرد. در این کتاب، نمونه اشعار ۲۲ شاعر معاصر ایران گردآوری و ترجمه شده است؛ مانند نیما یوشیج، شهریار، شاملو، حمید سبزواری، مشفق کاشانی، سیمین بهبهانی، هوشنگ ابتهاج، سهراب سپهری، مهدی اخوان ثالث، مهرداد اوستا، منوچهر آتشی، فروغ فرخ‌زاد، طاهره صفارزاده، محمدرضا شفیعی کدکنی، علی موسوی گرمارودی، علی معلم، محمدرضا عبدالملکیان، فاطمه راکعی، حسن حسینی، سلمان هراتی، قیصر امین‌پور و علی‌رضا قزوه که همگی از شاعران پرآوازه در ادبیات فارسی معاصر هستند.

عباس رضوی نیز در سال ۱۳۸۴ش. / ۲۰۰۵م. کتاب *ادبیات معاصر ایران*، اثر اسماعیل حاکمی را با عنوان *الأدب الإيراني المعاصر* به عربی ترجمه و در بیروت با همکاری دار الروضه چاپ کرد. در این اثر نیز اشعاری از ادبیات فارسی معاصر به عربی ترجمه شده است. در فصلنامه *شیراز* نیز در سال‌های ۱۳۸۳-۱۳۹۱ش. مجموعه‌ای از اشعار شاعران ایران معاصر منتشر شد که غالباً مترجمان فارسی‌زبان همچون موسی بیدج، آن‌ها را ترجمه کرده بودند. فعالیت این فصلنامه در زمینه نشر شعر فارسی معاصر در این پژوهش بررسی خواهد شد.

۳-۷. ترجمه تألیفاتی در زمینه شعر فارسی معاصر

در کنار ترجمه اشعار فارسی به عربی، برخی مترجمان به ترجمه آثار تألیف‌شده در حوزه ادبیات معاصر فارسی همت گماشتند. در این آثار، ضمن معرفی برخی شاعران معاصر می‌توان با اشعار ایشان نیز آشنا شد. از جمله آثار ترجمه‌شده در این زمینه می‌توان موارد زیر را نام برد:

الف) کتاب *تاریخ ادبیات معاصر فارسی*، اثر محمدجعفر یاحقی که ندی حسون آن را با عنوان *تاریخ الأدب الفارسی المعاصر* به عربی ترجمه کرد و در سال ۱۳۸۴ش. / ۲۰۰۵م. انتشارات وزارت الثقافة دمشق آن را در ۳۶۰ صفحه به چاپ رساند. در این کتاب، ترجمه شعر برخی شاعران معاصر مانند محمدتقی بهار، مهرداد اوستا، سهراب سپهری، پروین اعتصامی و مهدی اخوان ثالث آمده است.

ب) کتاب *ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما*، اثر محمدرضا شفیعی کدکنی که بسام ربابعه آن را با عنوان *الأدب الفارسی منذ عصر الجامی و حتی آیامنا* به عربی ترجمه کرد و نشر عالم المعرفة آن را در سال ۱۳۸۸ش. / ۲۰۰۹م. در کویت و در ۱۴۳ صفحه به چاپ رساند.

ج) کتاب *از صبا تا نیما*، اثر یحیی آرین‌پور که ایمان محمد ابراهیم عرفه زیرنظر محمد عبدالوهاب و ویراستاری السباعی محمد السباعی، آن را با عنوان *من صبا حتى نیما مائه و خمسون عاما من تاریخ الأدب الفارسی* به عربی ترجمه کرد و در سال ۲۰۰۹م. با همکاری مرکز القومی للترجمه در قاهره و در ۷۳۵ صفحه به چاپ رساند. کتاب *از نیما تا روزگار ما*

اثر دیگر آراین پور است که محمد السباعی محمد السباعی آن را با عنوان *تاریخ الأدب الفارسی المعاصر: من نیما حتی عصرنا الحاضر* به عربی ترجمه کرد و مرکز القومی للترجمه در سال ۱۳۸۹ش. / ۲۰۱۰م. این اثر را در ۵۰۶ صفحه به زیور طبع آراست.

ترجمه چنین آثاری به زبان عربی، جهان عرب را با زبان و ادب فارسی، بیش از پیش آشنا می‌کند و به تحکیم ارتباط فرهنگی سخن‌گویان به دو زبان منجر می‌شود. شایان ذکر است که ذیل این عنوان، فقط کتاب‌های ترجمه‌شده را ذکر کرده‌ایم؛ درحالی که در زمینه چاپ فصل‌ها یا مقاله‌هایی در حوزه ادبیات معاصر به مقاله‌هایی نیز می‌توان دست یافت که در مجله‌ها چاپ شده‌اند؛ مانند ترجمه فصلی از کتاب *شعر نو از آغاز تا امروز*، اثر محمد حقوقی به‌همت عبدالکریم حداد و با عنوان «لمحة تاريخية عن الشعر الحر في إيران» در سال ۱۳۷۳ش. / ۱۹۹۴م. در مجله *الأدب الأجنبي* و ترجمه مقاله‌ای از محمدجعفر یاحقی به‌کوشش ندی حسون در مجله *الأدب الأجنبي* در سال ۱۳۸۲ش. / ۲۰۰۳م. و با عنوان «شعر المقاومة في الأدب الإيراني المعاصر» (الدهني، ۲۰۰۸م: ۱ / ۲۵۸-۲۵۹).

۴. مشهورترین شاعران فارسی معاصر در جهان عرب

امروزه، برخی شاعران حوزه ادبیات فارسی معاصر در میان عربی‌زبانان، جایگاهی ویژه یافته‌اند؛ به‌گونه‌ای که علاوه بر ترجمه دیوان یا گزیده‌ای از اشعار آنان در قالب یک کتاب مستقل، بعضی سروده‌هایشان نیز در کتاب‌ها، مجله‌ها و سایت‌ها منتشر شده است. مهم‌ترین این شاعران عبارت‌اند از:

۴-۱. فروغ فرخزاد

وی از برجسته‌ترین شاعران فارسی معاصر محسوب می‌شود که بسیاری از سروده‌هایش به عربی برگردان شده و شهرت این بانوی شاعر در جهان عرب به جایی رسیده که آثاری در قالب کتاب و مقاله درباره شخصیت و اشعارش نگاشته شده است؛ مانند کتاب *امرأة وحيدة*:

فروغ فرخ‌زاد و اشعارها، تألیف مایکل هلمان و ترجمه بولس سروغ که با ویراستاری ویکتور الکک در سال ۱۳۸۶ش. / ۲۰۰۷م. با همکاری انتشارات المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب کویت چاپ شد. فروغ فرخ‌زاد را می‌توان پرمخاطب‌ترین شاعر ایرانی در جهان عرب دانست.

گزیده‌ای از سروده‌های این بانوی شاعر در مجموعه‌های شعری مستقلی همچون *عمدانی* *بنیید الأمواج*، *تشرق الشمس*، *وحده الصوت یقی*، *تمرد*، *أعزف قلبی فی مزمار خشبی* و *الأسیرة* به عربی برگردان شده است و مترجمانی همچون ناطق عزیز، أحمد عبدالحسین، محمد اللوزی، غسان حمدان، علیاء الدایه، محمود سلامة علاوی و خلیل علی حیدر در این مسیر، گام برداشته‌اند. محمد نورالدین عبدالمنعم نیز گزیده‌ای از اشعار فروغ را در مجموعه‌ای با عنوان *مختارات من أشعار الشاعرة الإيرانية فروغ فرخ‌زاد* ترجمه و به جهان عرب تقدیم کرده است. در کتاب‌هایی مانند *مختارات من الشعر الفارسی، ما وراء الكلمة، مختارات من الشعر الفارسی الحديث، الأدب الإيراني المعاصر و تاریخ الأدب الفارسی المعاصر* نیز که به ترجمه مجموعه‌ای از سروده‌های شاعران فارسی‌زبان معاصر اختصاص یافته‌اند، حضور فروغ فرخ‌زاد را آشکارا می‌توان دید.

برخی سروده‌های این شاعر نیز به صورت پراکنده در مجله‌هایی همچون *الأدب الأجنبي*، *مجلة المدی* و *مجلة الأدب اللبانیة* ترجمه شده‌اند. در این میان، برخی اشعار فروغ فرخ‌زاد بیش از یک بار، به کوشش مترجمان مختلف و با عناوین مشابه یا متفاوت برگردان شده‌اند؛ مانند سروده «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» که با عناوینی همچون «لنؤمن بفصل البرد»، «لنؤمن ببداية فصل البرد» و «لنؤمن ببداية الفصل البارد» بارها به عربی ترجمه شده است. فروغ فرخ‌زاد را می‌توان تقریباً از مشهورترین شاعران ایرانی در جهان عرب دانست؛ زیرا بسیاری از اشعار وی ترجمه و در قالب کتاب چاپ شده است. آوازه این بانوی شاعر فارسی‌زبان به جایی رسیده است که در مراکش براساس شعرهای وی در کتاب *تشرق الشمس*، ترجمه محمد اللوزی، دانشجویان دانشکده هنرهای زیبا در رشته تئاتر، نمایشی را اجرا کردند که بین شش

گروه شرکت‌کننده از فرانسه، اسپانیا، پرتغال، مصر و لبنان، مقام اول را کسب کرد و جایزه بهترین متن و بازیگری را به خود اختصاص داد (همدانی، ۱۳۸۳: ۱۲).

از آنجا که دو دفتر «تولد دی‌گر» و «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد»، نقطه تحولی در شعر فروغ فرخ‌زاد به‌شمار می‌روند، مترجمان بیش از سه دفتر شعر دیگر این شاعر، به ترجمه این دو دفتر روی آورده‌اند و می‌توان گفت از سه مجموعه شعری وی نزدیک ده شعر به عربی ترجمه شده است (الدهنی، ۱۳۹۳: ۱/ ۴۸-۴۹).

۲-۴. سهراب سپهری

وی از دیگر شاعران نامی معاصر است که سروده‌هایش با استقبال گسترده جهان عرب روبه‌رو شد. *المسافر و قصائد أخرى* و *وقع أقدام الماء* از جمله مجموعه‌های شعری مستقلی هستند که در آن‌ها گزیده‌ای از سروده‌های این شاعر ترجمه شده است؛ همچنین در کتاب‌های *مختارات من الشعر الفارسی، ما وراء الكلمة، مختارات من الشعر الفارسی الحديث، مختارات من الشعر الإيراني المعاصر، الأدب الإيراني المعاصر و تاریخ الأدب الفارسی المعاصر* و نیز مجله‌هایی همچون *شیراز، السفیر، الجوار الأدبی، المدى و الآداب اللبنانیة*، سروده‌هایی از سهراب را می‌توان یافت.

برخی اشعار سهراب سپهری بارها به‌همت مترجمان به عربی برگردان شده‌اند؛ مانند «مسافر»، «اهل کاشانم»، «آب را گل نکنیم» و «صدای پای آب». آخرین شعر یادشده با عنوان‌های «خطوات الماء»، «وقع خطوات الماء»، «وقع أقدام الماء» و «صوت قدم الماء» به عربی ترجمه شده است.

۳-۴. پروین اعتصامی

این بانوی شاعر نیز که از وی به‌عنوان مشهورترین شاعر زن ایرانی یاد شده است، با مجموعه‌ای تحت عنوان *ملاک الروح: دیوان الشاعرة الإيرانية المعاصرة بروین اعتصامی* که

ترجمه‌های از دیوان اوست، به جهان عرب معرفی شد؛ البته دیوان این شاعر، پیشتر در رساله دکتری باعنوان *بروین اعتصامی، عصرها، بیتهها* به عربی برگردان شده بود. ترجمه برخی سروده‌های او در کتاب‌های *مختارات من الشعر الفارسی، الأدب ایرانی المعاصر و تاریخ الأدب الفارسی المعاصر* و نیز در مجله‌های *الأداب الأجنبية و الجوار الأدبی* ذکر شده است.

۴-۴. احمد شاملو

گلچینی از اشعار این شاعر معاصر نیز در کتابی باعنوان *ما أزال مشغولاً بذلك الغراب* گردآوری و ترجمه شده است؛ همچنین گزیده‌ای از سروده‌های وی در کتاب‌های *ما وراء الكلمة، مختارات من الشعر الفارسی الحديث، مختارات من الشعر الإيراني الحديث، الأدب الإيراني المعاصر و تاریخ الأدب الفارسی المعاصر* و نیز مجله‌های *السفير، الأدب اللبناني و المدى* ترجمه و چاپ شده است.

۴-۵. محمدرضا شفیعی کدکنی

اشعار این شاعر ایرانی معاصر در کتاب *شعر شفیعی کدکنی به زبان عربی برگردان شده و علاوه بر آن، گزیده‌ای از اشعار ایشان در کتاب‌های مختارات من الشعر الفارسی، مختارات من الشعر الإيراني الحديث، مختارات من الشعر الفارسی الحديث، الأدب الإيراني المعاصر و تاریخ الأدب الفارسی المعاصر* و نیز مجله‌های *الأداب اللبنانيه و شیراز* ترجمه و منتشر شده است.

۴-۶. دیگر شاعران فارسی معاصر

علاوه بر شاعرانی که نام بردیم، شعرهایی از برخی شاعران پرآوازه فارسی معاصر همچون محمدتقی بهار، محمدحسین شهریار، نیما یوشیج، مهدی اخوان ثالث، فریدون مشیری، سیمین بهبهانی، هوشنگ ابتهاج، سپیده کاشانی، سیاوش کسرایی و حتی از شاعران امروزی‌تر همچون قیصر امین‌پور، ساعد باقری، فاطمه راکعی و سهیل محمودی به عربی ترجمه شده است و

آشنایی عربی‌زبانان با این شاعران به ترجمه گزیده‌ای از سروده‌های ایشان در مجموعه‌های شعری یا مجله‌ها محدود می‌شود و البته لازم است مترجمان به شعر آنان نیز بیشتر توجه کنند. عنایت برخی مترجمان به ترجمه دیوان‌ها یا گزیده اشعار بعضی شاعران معاصر در قالب کتاب، در معرفی شاعران این مرزوبوم، نقشی مهم دارد؛ مثلاً موسی بیدج سه مجموعه جداگانه از اشعار قیصر امین‌پور، طاهره صفارزاده و گروس عبدالملکیان را با عناوین *رحله عاشقه*، *ثلاثاء الفواصل الحارقه* و *السطور تغیر أماكنها فی الظلام* به عربی ترجمه کرده است و این کار او در کنار ترجمه گزیده‌ای از سروده‌های این شاعران در مجله‌ها و مجموعه‌های شعری، عاملی مؤثر در معرفی آنان به جهان عرب خواهد بود.

۵. مهم‌ترین مراکز و مؤسسه‌های انتشاراتی در حوزه ترجمه شعر فارسی معاصر

مؤسسه‌های انتشاراتی و نشرانی که تاکنون به چاپ ترجمه مجموعه‌های شعری به زبان عربی همت گماشته و با روی گشاده از ترجمه آثار منظوم و منثور ادبیات فارسی استقبال کرده‌اند، غالباً از کشورهای عربی بوده‌اند و از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان موارد زیر را نام برد:

(الف) مرکز الحضارة لتنمية الفكر الاسلامی: این مرکز فرهنگی در بیروت، در مسیر رشد و پویایی فکر در جهان اسلام، گام برداشته است تا زمینه‌های مساعد برای گفت‌وگو و تفاهم برسر مسائل فکری و اجتماعی‌ای که جهان اسلام با آن‌ها مواجه است، فراهم آید و راه‌های ارتباط و گفت‌وگو بین اندیشمندان و صاحب‌نظران مسلمان همچون گذشته در نخستین سال‌های ظهور اسلام هموار شود.

در این راستا ترجمه شعر فارسی به عربی از جمله گام‌هایی است که در این مرکز به منظور تقویت و تحکیم پیوند میان ادب فارسی و عربی در مسیر رشد و شکوفایی فرهنگ اصیل برداشته شده است. این مرکز در پنج زمینه، کتاب منتشر می‌کند که یکی از آن‌ها مربوط به مطالعات ادبی ایران است. کتاب‌های مربوط به ترجمه شعر فارسی در این مرکز، ذیل پژوهش‌های حوزه اندیشه ایران معاصر (الفکر الإيراني المعاصر) به زیور طبع آراسته شده‌اند (<http://www.hadaraweb.com>).

ب) مؤسسه فرهنگی المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب: این مؤسسه همان‌گونه که از عنوان آن برمی‌آید، به‌منظور رشد و پرورش اندیشه، فرهنگ، هنر و ادبیات، و برای گسترش دادن ارتباط بین کشورهای عربی و جهان، در کویت تأسیس شده است. تألیفات این مرکز ذیل یکی از این مجموعه‌ها چاپ می‌شود:

- عالم المعرفة؛

- إبداعات عالمیه؛

- المسرح العالمی.

مجموعه إبداعات عالمیه به‌منظور آشنایی با فرهنگ و اندیشه ملل مختلف به نشر ترجمه‌های آثار و شاهکارهای ادبی زبان‌های مختلف اختصاص دارد و سلسله‌کتاب‌هایی را در حوزه‌های نمایشنامه، داستان کوتاه، رمان و شعر دربر می‌گیرد. تاکنون بسیاری از آثار نظم و نثر فارسی قدیم و معاصر در این مجموعه منتشر شده‌اند (<http://www.nccal.gov.kw/...>).

ج) مؤسسه فرهنگی دار سعاد الصباح، واقع در کویت: این مؤسسه انتشاراتی علاوه بر نشر شاهکارهای ادبیات عربی قدیم و معاصر، برای آشنایی عربی‌زبانان با فرهنگ و اندیشه ملل مختلف به ترجمه آثار ادبی برجسته دیگر کشورها از جمله ایران همت گماشته است.

د) المركز القومي للترجمة در مصر نیز که در چهارچوب طرح ملی ترجمه (المشروع القومي للترجمة) کار خود را آغاز کرد، با هدف گسترش دادن علم و ایجاد هماهنگی بین دانش‌های بشری در حوزه‌های مختلف تاکنون علاوه بر ترجمه آثار برجسته جهان از بیش از سی زبان، به ترجمه و چاپ بیش از ده‌ها کتاب از زبان فارسی در زمینه‌های ادبی و علمی همت گماشته است (<http://nct.gov.eg>).

ه) الهيئة العامة لقصور الثقافة در مصر و اتحاد الكتاب العرب در دمشق نیز از جمله مراکز و مؤسسه‌های فرهنگی هستند که در زمینه ترجمه و نشر ادبیات فارسی به‌ویژه شعر معاصر فعالیت‌هایی انجام داده‌اند. با توجه به تلاش و فعالیت مؤسسه‌های عربی در نشر ادبیات ملت‌های مختلف باید انتظار داشت ادبیات عربی معاصر، بیش از ادبیات فارسی در جهان رونق یافته باشد.

گرچه در ایران، مؤسسه‌های انتشاراتی‌ای مانند «نذیر» و «انجمن شاعران ایران» در زمینه چاپ ترجمه اشعار فارسی معاصر به زبان عربی فعالیت کرده‌اند، انتظار می‌رود ناشران و مؤسسه‌های فرهنگی ایرانی بیش‌ازپیش به ترجمه و نشر آثار برجسته ادب فارسی به زبان‌های دیگر و به‌ویژه زبان عربی توجه کنند؛ البته در این راستا نمی‌توان از نقش فصلنامه شیراز در گسترش دادن ادب فارسی چشم‌پوشی کرد.

فصلنامه شیراز با سردبیری موسی بیدج که در تهران منتشر می‌شود، دریچه‌ای است به سوی ادبیات ایران به زبان عربی که در آن برای معرفی ادبیات امروز ایران به جهان عرب تلاش می‌شود. در هر شماره از این مجله در سه بخش «دراسات»، «شعر» و «قصص»، مطالبی درباره فرهنگ، ادب و هنر ایرانی عرضه می‌شود و تاکنون در کشورهای عربی از این نشریه استقبال شده است. اولین شماره این مجله در سال ۱۳۸۳ ش. / ۲۰۰۴ م. انتشار یافت و این نشریه، سهمی عمده در آشناکردن جهان عرب و به‌ویژه ادیبان با زبان و ادبیات فارسی به خود اختصاص داد. در اولین شماره این مجله که در سال ۱۳۸۳ ش. / ۲۰۰۴ م. منتشر شد، گزیده اشعاری از هوشنگ ابتهاج، ضیاء موحد، سلمان هراتی و علی‌رضا قزوه به زبان عربی ترجمه و به عربی‌زبانان تقدیم شد. در شماره دوم این نشریه که در پاییز همین سال انتشار یافت، اشعاری از طاهره صفارزاده، محمدرضا شفیعی‌کدکنی و یوسف‌علی میرشکاک به عربی برگردان شد. به همین صورت، تا شماره شانزدهم، در هر شماره، گزیده‌ای از اشعار برخی شاعران ایرانی معاصر ترجمه و به زیور طبع آراسته شد. در این مجله، گاه در بخش «دراسات» نیز برخی شاعران ایرانی معاصر و اشعار یا ابیاتی از ایشان معرفی شده‌اند؛ مانند «شعراء ما بعد نیما یوشیج الجیل الثانی»، نوشته ابوالفضل پاشا با ترجمه حیدر نجف که در سال ۱۳۸۷ ش. / ۲۰۰۸ م. (ش ۹) به بررسی شعر نیما یوشیج اختصاص یافته است.

در پی بررسی شماره‌های متعدد مجله می‌توان به نقش مهم آن در معرفی شاعران فارسی معاصر به جهان عرب پی برد و در این راستا نباید تلاش بی‌وقفه موسی بیدج و حضور پررنگش در همه شماره‌ها را نادیده گرفت.

۶. برجسته‌ترین مترجمان شعر فارسی معاصر به زبان عربی

در زمینه گسترش زبان و ادب فارسی در جهان عرب، ادیبان و فرهیختگان بسیاری با کوشش خود گام‌های بلندی برداشته‌اند. عبدالوهاب عزام، ابراهیم الشواربی، یحیی الخشاب، غنیمی هلال، ابراهیم الدسوقی شتا، عبدالحمید بدوی، صلاح الصاوی، محمد الفراتی، محمد التونجی، عیسی العاکوب، ویکتور ال‌کک، حسین بکار و سمیر ارشدی از جمله افرادی هستند که در زمینه ترجمه دو زبان فارسی و عربی، بسیار کوشیده‌اند؛ اما در حوزه ترجمه سروده‌های شاعران معاصر، از پرکارترین و برجسته‌ترین مترجمان می‌توان افرادی همچون عبدالوهاب عزام، محمد اللوزی، محمد نورالدین عبدالمنعم، محمد علاء‌الدین منصور، غسان حمدان، محمد الامین و موسی بیدج را نام برد.

درباره عبدالوهاب عزام، پیشتر نیز سخن گفتیم و کوتاه سخن اینکه وی به‌عنوان پیشگام پژوهش‌های شرق‌شناسانه، در احیا و ترویج زبان و ادب فارسی در مصر، نقشی مهم داشته است. او غالباً به ترجمه آثار ارزشمند ادب فارسی کلاسیک همت گماشته است و با ترجمه منظومه‌های اقبال، آغازگر ترجمه شعر فارسی معاصر به عربی شناخته شد.

از دیگر مترجمان درخور توجه در این حوزه، این افراد را می‌توان نام برد:

الف) محمد نورالدین عبدالمنعم: وی استاد زبان فارسی دانشگاه الأزهر مصر و از برجسته‌ترین پژوهشگران و نویسندگان عربی‌زبان است که در حوزه زبان، فرهنگ و ادب فارسی، آثار متعددی را به رشته تحریر درآورد؛ مانند *اللغة الفارسیه، معجم الألفاظ العربیة فی اللغة الفارسیه، البلاغة العربیة و أثرها فی نشأة البلاغة الفارسیة و تطورها، فن الغزل: مختارات من الغزلیات الفارسیه و قضایا ایرانیة؛ همچنین در تألیف کتاب اللغة الفارسیه: نحوها و أدبها و بلاغتها* با جمعی از استادان عرب مشارکت کرد. وی در حوزه ترجمه شعر کلاسیک فارسی نیز *دیوان منوچهری دامغانی* را به زبان عربی برگردان کرده است. از جمله آثار این مترجم در حوزه ترجمه شعر فارسی معاصر می‌توان ترجمه گزیده‌ای از اشعار فروغ فرخزاد با عنوان *مختارات من أشعار الشاعرة الإيرانية فروغ فرخزاد* و ترجمه گزیده‌ای از شعر فارسی معاصر در کتابی

با عنوان *مختارات من الشعر الفارسی الحدیث* را نام برد. وی در کتاب *آخر جرعه فی هذه الكأس: و قصائد أخرى من بستان الشعر الفارسی* نیز در کنار ترجمه گزیده‌ای از اشعار قدیم، اشعاری از ادبیات فارسی معاصر را نیز ترجمه کرده است.

ب) محمد علاء‌الدین منصور: وی استاد فقید زبان‌های شرقی دانشکده ادبیات دانشگاه قاهره بوده و تألیفات و ترجمه‌های بسیاری در زمینه ادبیات فارسی برجای گذاشته است، مانند: *الشعر الإيراني الحدیث و ترجمه جلد‌های سوم و چهارم تاریخ ادبیات ایران*، اثر ادوارد براون (باقری و محمدی، ۲۰۰۵م: ۳۵۱). انتشارات المجلس الأعلى للثقافة، بیست اثر از ترجمه‌های ایشان در زمینه ادبیات فارسی را چاپ کرده است؛ از جمله *رمان‌های ثریا فی غیبویه، الأرضه، شتاء ۸۴، ورق العشق، الخفافیش، موت المرابی و مجموعۀ اشعاری* از آغاز تا دوره معاصر (دلفی، ۲۰۰۵م: ۱۴۳). از جمله فعالیت‌های او در حوزه ترجمه شعر فارسی، این آثار را می‌توان نام برد: ترجمه *دیوان امام خمینی*، ترجمه اشعار شفیع کدکنی با همکاری محمود سلامه علاوی و ترجمه کتاب *شعر امروز با عنوان الشعر الفارسی المعاصر*.

ج) محمد اللوزی: وی استاد زبان و ادبیات فارسی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه محمد الخامس رباط است و در دو مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد، در دانشگاه تهران در رشته زبان و ادبیات فارسی و زیر نظر استادانی برجسته همچون مرحوم خانلری، زرین‌کوب و مینوی تحصیل کرد. وی در دانشگاه محمد الخامس رباط نیز در رشته ادبیات تطبیقی، مشغول تحصیل شد و رساله دکتری خود را در زمینه مقایسه داستان کوتاه فارسی و عربی به رشته تحریر درآورد (همدانی، ۱۳۸۳: ۱۰).

ترجمه گزیده اشعار فروغ فرخزاد در کتابی با عنوان *تشرق الشمس و ترجمه منتخبی از اشعار فارسی معاصر در اثری تحت عنوان مصباح اللذات: مختارات الشعر الفارسی المعاصر و نیز ما وراء الكلمة: أنتولوجیا الشعر الفارسی المعاصر* از جمله آثار محمد اللوزی و نشان‌دهنده تلاش وی در حوزه ترجمه آثار ادبی فارسی معاصر است. وی ترجمه گزیده اشعار فروغ فرخزاد را نیز در برخی مجله‌ها مانند *الآداب الأجنبية* منتشر کرده است.

د) غسان حمدان: این نویسنده، مترجم و پژوهشگر عراقی، سهمی قابل توجه در شناساندن نویسندگان و شاعران ایرانی به دنیای عرب داشته و در حوزه‌های مختلف شعر، داستان، رمان و فلسفه به ترجمه آثار زبان فارسی همت گماشته است. او علاوه بر ترجمه داستان‌ها و رمان‌هایی از زبان فارسی مانند چشم‌هایش بزرگ علوی، روضه قاسم از امیرحسین چهلتن، گاوخونی از جعفر مدرس صادقی، کاروان اسلام و افسانه آفرینش از صادق هدایت، روی ماه خداوند را ببوس از مصطفی مستور و هم‌نوایی شبانه ارکستر چوب‌ها اثر رضا قاسمی، اشعاری از شاعران فارسی معاصر را نیز ترجمه کرده است (به نقل از خبرگزاری کتاب ایران (ایبنا) <http://www.ibna.ir>).

از جمله فعالیت‌های این مترجم در حوزه ترجمه شعر معاصر می‌توان ترجمه گزیده‌ای از اشعار فروغ فرخزاد با عنوان وحده الصوت بیقی و نیز قاطفه نجوم مستنقعات اللیل را نام برد؛ همچنین وی دیوان امام خمینی و گزیده‌ای از اشعار سهراب سپهری با عنوان المسافر و قصائد آخری: مختارات للشاعر ایرانی سهراب سپهری و گلچینی از اشعار احمد شاملو با عنوان ما أزال مشغولاً بذلک الغراب را ترجمه کرده است.

ه) محمد الامین: این شاعر و مترجم عراقی مقیم هلند نیز بسیاری از آثار ادبی فارسی را به عربی ترجمه کرده است؛ مانند سمفونی مردگان، اثر عباس معروفی و من او، اثر رضا امیرخانی، مجموعه‌های شعری از سهراب سپهری و فروغ فرخزاد، دیوان امام خمینی و نیز برخی اشعار سید علی موسوی گرمارودی، صادق رحمانی، احمد رضا احمدی، سلمان هراتی، بیژن جلالی و هادی سعیدی کیاسری که وی آن‌ها را به عربی برگردانده است. براساس گزارش خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا) محمد الامین ضمن بررسی مشکلات ترجمه ادبیات ایران، یکی از دلایل جهانی‌نشدن ادبیات فارسی را نوع ترجمه‌هایی دانسته که در طول سال‌ها از ادبیات ایران صورت گرفته است (<http://isna.ir/fa/news>).

و) موسی بیدج: در میان مترجمان، نام این شاعر، پژوهشگر، نویسنده و مترجم فارسی‌زبان نیز می‌درخشد که علاوه بر آشناکردن مخاطبان ایرانی با شعر عرب، ادبیات فارسی معاصر و بسیاری از شاعران ایران معاصر را با ترجمه‌های زیبا و دلنشین خود به دنیای عرب معرفی

کرده است. وی بیش از سی کتاب از ادبیات معاصر عربی را به فارسی ترجمه کرده است؛ از جمله مجموعه اشعار نزار قبانی، ادونیس، محمد الماغوط، محمود درویش، سعاد الصباح، عزالدین المناصره، سمیح القاسم، معین بسیسو، فدوی طوقان، احمد دحبور، محمد القیسی و توفیق زیاد (مجموعه من الشعراء الإيرانيين، ۲۰۰۸م: ۲۷۵).

از مهم‌ترین فعالیت‌های موسی بیدج درحوزه گسترش زبان و ادب فارسی، سردبیری مجله شیراز (نافذۀ علی الأدب ایرانی) است که به زبان عربی چاپ می‌شد. ترجمه منتخبی از شعر شاعران معاصر در مجله شیراز و همچنین ترجمه گزیده اشعار ۷۳ شاعر فارسی‌زبان به زبان عربی در مجموعه نشید غابۀ النخیل و گزیده اشعاری باعنوان مختارات من الشعر الإيراني الحديث و ترجمه گزیده اشعار طاهره صفارزاده، قیصر امین‌پور و علی‌رضا قزوه از جمله فعالیت‌های اوست.

انتظار می‌رفت علاوه بر موسی بیدج، نام مترجمان فارسی‌زبان بسیاری درحوزه ترجمه شعر فارسی معاصر به عربی می‌درخشید. نقص و نارسایی در این زمینه، عملکرد ضعیف دانشگاه‌ها در رشته زبان و ادبیات عربی را اثبات می‌کند و به سبب قرارگرفتن گرایش مترجمی زبان و ادبیات عربی در مقطع کارشناسی ارشد برخی دانشگاه‌های کشور انتظار می‌رود دانشجویان با مهارت و توانایی مضاعفی بتوانند با ترجمه‌های خود درحوزه گسترش و غنای زبان و ادبیات فارسی و عربی گام بردارند؛ ولی با کمال تأسف، تاکنون کفه ترازوی ترجمه از عربی به فارسی، سنگین‌تر به نظر می‌رسد و استادان، دانشجویان، مترجمان و حتی مؤسسه‌های انتشاراتی به ترجمه از زبان عربی یا دیگر زبان‌ها به زبان فارسی، بیشتر اهمیت می‌دهند و کم‌توجهی به این مسئله در انزوای ادبیات فارسی معاصر در جهان، نقشی مهم داشته است؛ زیرا مترجمان با تلاش خود، سبب برقراری ارتباط فرهنگی بین ملت‌های مختلف می‌شوند.

البته شکی نیست که ترجمه از فارسی به عربی با دشواری‌های بسیاری همراه است و در این راستا پیشنهاد می‌شود دانشگاه‌ها زمینه را برای برداشتن نخستین گام‌ها هموار کنند و بر تربیت مترجمان چیره‌دست همت گمارند؛ علاوه بر این، ناشران و مؤسسه‌های انتشاراتی داخلی

و نیز مسئولان فرهنگی و دفترهای فرهنگی ایران در کشورهای دیگر نیز همگام با دانشگاه‌ها از ترجمه و مترجمان و به‌ویژه دانشجویان رشته ترجمه حمایت کنند.

در سطحی فراتر باید ارتباط با شخصیت‌های برجسته و استادان زبان فارسی در دانشگاه‌های عربی عمیق‌تر شود و در سمینارها، کنفرانس‌ها و همایش‌های بین‌المللی که درباره زبان و ادبیات فارسی برگزار می‌شوند، از ایشان دعوت به‌عمل آید تا ضمن آشنایی بیشتر با ادبیات فارسی معاصر و شاعران و نویسندگان فارسی، ره‌توشه‌ای از عزم برای ترجمه آثار ایشان را با خود بردارند و در اختیار دانشگاه‌ها و دانشجویان قرار دهند. بی‌شک، تقدیر از شخصیت‌های برجسته‌ای که به ترجمه آثار فاخر از ادبیات فارسی معاصر همت گماشته‌اند، مفید و اثرگذار خواهد بود.

با تلاش فارسی‌زبانان، فارسی‌دوستان و نیز مؤسسه‌ها، دانشگاه‌ها، و مراکز علمی و فرهنگی داخل و خارج ایران، ادبیات فارسی معاصر می‌تواند به‌سلامت از مرزهای جغرافیایی گذر کند. در این حوزه، نقش دفترهای فرهنگی در کشورهای دیگر را نیز نمی‌توان نادیده گرفت؛ زیرا ترجمه و چاپ ادبیات فارسی معاصر و توزیع آن در کشورهای دیگر از طریق دفترهای فرهنگی، عاملی مهم برای معرفی ادبیات فارسی معاصر به جهان محسوب می‌شود.

به‌علاوه، توجه شاعران و نویسندگان به معرفی و ترجمه آثار خویش از طریق یافتن مؤسسه‌ها و افراد متصدی در داخل و خارج کشور را نباید نادیده گرفت؛ مثلاً پائولو کوئلیو که آثارش باوجود مغایرت با مبانی دین اسلام، از پرخواننده‌ترین آثار چند دهه اخیر در سطح جهان و به‌ویژه ایران بوده است، برای نشر افکار خود از ابزارهای تبلیغی‌ای همچون ارتباط گسترده با خوانندگان از طریق فضای مجازی، سفر به کشورهای مختلف، قرارداد کتاب-هایش در اینترنت به‌صورت رایگان و عرضه بخش‌هایی از جدیدترین آثارش در اینترنت قبل از چاپ آن‌ها بهره می‌گیرد (انواری، ۱۳۹۱ش: ۱۱۹). باید به این نکته توجه کنیم که ناشر آثار شاعر و نویسنده نیز در روند معرفی وی بی‌تأثیر نخواهد بود.

از سوی دیگر، شناخت ادبیات و فرهنگ عربی در ایران از ضرورت‌های رشد و پویایی ترجمه بین این دو زبان به‌شمار می‌رود و بنابر گفته غسان حمدان، استقبال‌نکردن ناشر و

خواننده به کندی این شناخت انجامیده است. در این زمینه، شایسته است ابتدا موانع و مشکلات روانی ناشی از تبلیغات منفی بین دو ملت از میان برداشته و سپس با تربیت نیروی کارآمد در مسیر آموزش و ترجمه دو زبان تلاش شود. به آن امید که پل‌های ارتباطی دو زبان غنی فارسی و عربی که پیوندی دیرینه داشته و درکنار یکدیگر، زیربنای فرهنگ و تمدن اسلامی را پایه‌ریزی کرده‌اند، اصلاح شود (<http://borwall.com>).

بررسی عواملی که به کندی روند معرفی ادبیات معاصر فارسی و جهانی شدن آن انجامیده است، پژوهشی مستقل را می‌طلبد.

۷. نتیجه

شعر معاصر فارسی در دهه پنجاه از قرن بیستم با ترجمه دیوان پیام شرق از علامه محمد اقبال لاهوری به‌همت عبدالوهاب عزام، راه نفوذ و ورود به جهان عرب را برای خود هموار یافت. تلاش همیشگی عزام و خدمات ارزنده او به‌عنوان پیشگام پژوهش‌های فارسی در مصر، توجه جهان عرب را به ادبیات فارسی جلب کرد تا سفری فراسوی مرزهای زبانی و جغرافیایی را برای خود رقم زند. در نخستین گام‌ها ترجمه آثار فاخر از ادبیات کلاسیک ایران موردتوجه قرار گرفت و در این راستا مصر، گوی سبقت را از دیگر کشورهای عربی ربود؛ ولی با گذشت زمان و بعداز ترجمه بسیاری از شاهکارهای میراث ادب فارسی، ترجمه شعر معاصر نیز در دستور کار قرار گرفت و علاوه بر مصر، مترجمانی از عراق، سوریه، لبنان، کویت و ایران در این مسیر گام برداشتند.

از سال ۱۳۷۹ش. روند ترجمه شعر معاصر فارسی سرعت گرفت و در سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۸ش. جهان عرب، شاهد ترجمه بیشترین آثار از ادبیات فارسی معاصر بود. در این میان، برخی شاعران معاصر بین عربی‌زبانان، جایگاهی ویژه یافتند؛ همچون فروغ فرخزاد، سهراب سپهری و پروین اعتصامی که بسیاری از سروده‌هایشان به عربی برگردان شده است.

به یقین، ادبیات و به ویژه شعر فارسی معاصر باید ظرفیتی بیش از آنچه تاکنون به عربی برگردان شده است، داشته باشد و هنوز بسیاری از شاعران ایران معاصر، آن گونه که شایسته است، شناسانده نشده‌اند؛ به علاوه در حال حاضر، روند ترجمه شعر معاصر به عربی از قوت و سرعت سابق خود دور مانده است؛ بنابراین باید وضعیت ترجمه در ایران و عوامل ضعف و رکود آن را به دقت بررسی کرد و در پی آن، ترجمه آثار ارزشمند ادبیات فارسی معاصر به زبان‌های مختلف و به ویژه زبان عربی با جدیت پیگیری شود. در این راستا باید رسانه به یاری مراکز فرهنگی و مؤسسه‌های نشر کتاب برخیزد و همگام با آن‌ها با معرفی، نقد و بررسی تازه‌های ادبیات معاصر، زمینه را برای ترجمه آن‌ها هموار کند.

۸. منابع

- اعتصامی، بروین (۲۰۰۰م). ملاک الروح: دیوان الشاعرة الإيرانية المعاصرة بروین اعتصامی. ترجمه حسین محفوظی موسوی و سمیر ارشدی. کویت: دار سعاد الصباح.
- الإمام الخمينی (۲۰۰۴م). دیوان الإمام الخمينی. ترجمه محمد علاء‌الدین منصور. القاهرة: المجلس الأعلى للثقافة.
- _____ (۲۰۰۹م). دیوان إمام: أشعار الإمام الخمينی. ترجمه غسان حمدان. دمشق: دار کیوان.
- انواری، محمدرضا (۱۳۹۱ش). «پائولو کوئلیو و علل گسترش آثار او در ایران». معرفت. س ۲۱. ش ۱۷۷. صص ۱۱۹-۱۳۸.
- ایران و العرب (بی تا). رائد الدراسات الفارسیة فی مصر. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۲۷.
- <http://iranarab.com/Default.asp?Page=ViewArticle&ArticleID=۵۴۳>.
- باقری، ساعد و محمدرضا محمدی (۲۰۰۵م). الشعر الفارسی المعاصر. ترجمه محمد علاء‌الدین منصور. القاهرة: المشروع القومي للترجمة.
- بروال (۱۳۹۴/۷/۱۳). آشنایی جهان عرب با ادبیات معاصر ایران، بسیار ناچیز است. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۵/۴/۱۴.
- <http://borwall.com/alahwaznews.php?khabar=۲۲۳>.
- بکار، یوسف حسین (۱۹۸۸م). الترجمات العربية لرباعیات الخيام. دوحه: نشر جامعه قطر.

- _____ (۲۰۰۰م). نحن و تراث فارس. دمشق: المستشارية الثقافية للجمهورية الإسلامية الإيرانية.
- _____ تبیان (۱۳۸۶/۸/۲۸). دو مجموعه شعر شمس لنگرودی به عربی ترجمه شدند. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۵/۳/۲۱
- <http://www.tebyan.net/newindex.aspx/index.aspx?pid=۵۳۷۷۸>.
- _____ جمعه، بدیع محمد (۱۹۷۰م). بروین اعتصامی، عصرها، بیتهها. رساله دکتورا. جامعه عین شمس. القاهرة.
- _____ جمعی از شاعران ایرانی (۲۰۰۸م). مختارات من الشعر الإيراني الحديث. ترجمه موسی بیدج. الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب.
- _____ خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا) (۱۳۸۷/۱۲/۳). گفت‌وگو با محمد الامین، مترجم ادبیات ایران: ادبیات ایران می‌تواند مرزها را بشکند. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۲۹
- <http://www.isna.ir/news/8712-02062.96027/%DA%AF%D9%81%D8%AA-%D9%88%DA%AF%D9%88-%D8%A8%D8%A7-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D9%8A%D9%86-%D9%85%D8%AA%D8%B1%D8%AC%D9%85-%D8%A7%D8%AF%D8%A8%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D8%AF%D8%A8%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%85%D9%8A-%D8%AA%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%AF>.
- _____ (۱۳۸۸/۱۰/۱۶). انتشار شعرهای حافظ، امام (ره) و گرمارودی در الجزایر. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۳۰
- <http://isna.ir/fa/news/۰۷۵۱۸-۸۸۱۰>.
- _____ (۱۳۸۹/۱۰/۱۸). شعرهای احمدرضا احمدی به الجزایر می‌رسد. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۳۰
- <http://isna.ir/fa/news/۱۱۴۲۲-۸۹۱۰>.
- _____ خبرگزاری فارس (۱۳۸۳/۶/۳۰). برترین‌های کتاب دفاع مقدس معرفی شدند. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۵/۴/۱۲

<http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=۸۳۰۶۳۰۰۳۵۷>.

- الدستور (۳۰/مایدو/۲۰۱۴). الشعر تودج أنسی الحاج و تدين الطغیان و تحنقی بالشعر الإيراني. تاریخ مشاهدہ: ۱۳۹۵/۷/۲۷.

<http://www.dostor.org/۴۰۹۰۱۰>.

- دلفی، علی اکبر (۲۰۰۵م). لقاء بالشعراء. ترجمه محمد علاء‌الدین منصور. المجلس الأعلى للثقافة: القاهرة.

- الدهنی، نسرين (۱۳۹۳ش). «ترجمه شعر فروغ فرخ‌زاد فی الوطن العربی». مجله الجمعیه العلمیه ایرانیة للغة العربیة و آدابها. العدد ۳۰. صص ۴۱-۵۹.

- _____ (۲۰۰۸م). استقبال الأدب الفارسی المعاصر فی الوطن العربی. بیروت: مرکز الحضارة لتنمیة الفكر الإسلامی.

- روزنامه کیهان (۱۳۸۶/۱۲/۲۶). ترجمه شعرهای امین پور به عربی. تاریخ مشاهدہ: ۱۳۹۵/۷/۷.

<http://www.magiran.com/npview.asp?ID=۱۵۹۰۴۲۳>.

- رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران- بیروت (۱۳۸۸/۷/۲۴). انتشار شماره جدید مجله الدراسات الأدبیه. تاریخ مشاهدہ: ۱۳۹۵/۶/۳۰.

<http://beirut.icro.ir/index.aspx?siteid=۱۳۸&pageid=۱۱۶۲۸&newsview=۵۴۰۹۴۲>.

- زبان و ادبیات فارسی در مغرب (بی‌تا). جایگاه زبان و ادبیات فارسی در مغرب. تاریخ مشاهدہ: ۲۰۱۶/۱/۳۰.

<http://eljadida.persianblog.ir/page/29>.

- سازمان فرهنگ و ارتباط اسلامی (۱۳۸۳/۱۱/۵). وضعیت زبان و ادبیات فارسی در سوریه. تاریخ مشاهدہ: ۱۳۹۶/۳/۲۰.

<http://manila.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=261&pageid=32738&p=108&showitem=8139>.

- السعید جمال‌الدین، محمد (۲۰۰۸م). «قرن و ربع قرن من الترجمة عن الفارسیة». أواصر. العدد الأول. صص ۱۳۱-۱۳۶.

- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۲۰۰۹م). الأدب الفارسی منذ عصر الجامی و حتی أيامنا. ترجمه بسام رباعه. کویت: عالم المعرفة.

- عبدالمنعم، محمد نورالدین (۲۰۰۹م). *مختارات من الشعر الفارسی الحديث*. القاهرة: المجلس الأعلى للثقافة.
- علاوی، محمود سلامة (بی تا). *شعر شفيعی کلکنی*. بالاشتراك مع محمد علاءالدين منصور. القاهرة: دار الكتب المصریه.
- فرخزاد، فروغ (۲۰۰۰م). *عمدنی بنیید الأمواج*. ترجمه ناطق عزیز و أحمد عبدالحسین. دمشق: اتحاد الكتاب العرب.
- _____ (۲۰۰۱م. الف). *تشرق الشمس*. ترجمه محمد اللوزی. مغرب: أفريقيا الشرق.
- _____ (۲۰۰۱م. ب). *الطوفان الأخير*. ترجمه حسین اسرافیلی. دمشق: اتحاد الكتاب العرب.
- کریمی حکاک، احمد (۱۳۷۸ش). «تاریخچه ترجمه در ایران». ترجمه مجدالدين کیوانی. *فصلنامه مترجم*. س ۸، ش ۲۹. صص ۵۲-۶۶.
- گنجی، نرگس و فاطمه اشراقی (۱۳۹۲ش). «درنگی در آثار و منابع مولوی پژوهی در جهان عرب». *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*. س ۷، ش ۲. صص ۱۵۹-۱۸۶.
- اللوزی، محمد (۲۰۰۲م). *ما وراء الكلمة: أنتولوجيا الشعر الفارسی المعاصر*. مغرب: الدار البيضاء.
- المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب (بی تا). *إبداعات عالمیه*. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۳۰. <https://www.nccal.gov.kw/%D8%A5%D8%A8%D8%AF%D8%B9%D8%A7%D8%AA-%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9>.
- مرکز الحضارة لتنمية الفكر الإسلامي (۲۰۰۹م). *التعريف*. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۳۰. <http://www.hadaraweb.com/website/news.php?idC=1>.
- المركز القومي للترجمة (بی تا). *من نحن*. <http://nct.gov.eg/about>.
- مطالعات فرهنگی بین المللی (بی تا). *وضعیت زبان فارسی در کویت*. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۳/۲۹. <http://motaleaatfarhangi.persianblog.ir/post/34>.
- نیل و فرات (بی تا). *وحده الصوت یقی*. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۵/۳/۲۱. <http://www.neelwafurat.com/itempage.aspx?id=lbb128179-88307&search=books>.
- وبلاگ جامع سهراب سپهری (۱۳۸۵/۵/۱۸). *ترجمه مسافر سهراب سپهری در سوریه*. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۵/۲/۲۲. <http://sohrabeghashang.blogfa.com/cat-44.aspx>.

- همدانی، آزیتا (۱۳۸۳ش). «گفت‌وگو با دکتر محمد اللوزی». سخن عشق. ۲۳. صص ۹-۱۳.

